

Література

1. *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999.
2. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. — К., 1911. — Т. 1. — VIII + 366 с.
3. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. — К.: Госиздат Украины, 1925. — 270 с.
4. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Передкапиталистическая фабрика. — К.: Госиздат Украины, 1925. — 232 с.
5. *Оглоблин О.* З приводу рецензії вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р. за підписом Миколи Ткаченка // Записки історико-філологічного відділу. Кн. XIX. — 1928.
6. ЦДІАУК (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). — Ф. 262, оп. 1, № 60, арк. 5.

Статтю подано до редакції 15.04.11 р.

УДК 334.73.021(477)(09)

А. В. Шарикова,
аспірантка кафедри історії та теорії господарства,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ПИТАННЯ КООПЕРАЦІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. Д. БІЛІМОВИЧА

АНОТАЦІЯ. У статті характеризуються погляди українського вченого-економіста Олександра Дмитровича Білімовича на кооперацію: генезис у дореволюційний період, деформації за роки радянської влади та прогнози на можливі перспективи відродження і розвитку кооперативного руху на пострадянському просторі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кооперація, народне господарство, кооперативна думка, радянська влада, артіль, споживчі об'єднання, споживча кооперація.

АННОТАЦИЯ. В статье характеризуются взгляды украинского ученого-экономиста Александра Дмитриевича Билимовича на кооперацию: генезис в дореволюционный период, деформации за годы советской власти и прогнозы на возможные перспективы возрождения и развития кооперативного движения на постсоветском пространстве.

визнання на рідному ґрунті в радянські часи, стала здобутком світової економічної думки. Та вже у кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття до аналізу праць цих вчених звернулося чимало українських дослідників, серед них В. Я. Галаган [2], С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко [3], А. О. Пантелеймоненко [9], В. І. Марочко [8], Ю. В. Тимченко [10], І. А. Фаршій [11], С. Г. Бабенко, Я. А. Гончарук [6], В. В. Зіновчук [5], М. І. Малік [7], Ф. В. Горбонос [4].

Постановка завдання. Неабияке значення для формування сучасної кооперативної думки мають наукові розробки представника Київської психологічної школи політичної економії Олександра Дмитровича Білімовича (1876—1963 рр.), який у вимушеній еміграції широко розгорнув дослідницьку і видавничу діяльність. Його праця «Кооперація в Росії до, під час та після більшовиків», що написана в Німеччині (м.Франкфурт на Майні) 1955 року, з'явилася в Україні у 2005 році завдяки серії книг «Російське зарубіжжя: соціально-економічна думка». Монографія, яка є шедевром кооперативної думки російського та українського зарубіжжя, тривалий час не була відома дослідникам кооперації. Ця книга зберегла величезний масив фактичного і теоретичного матеріалу з проблем кооперації від останньої третини ХІХ до середини ХХ ст., втрачений у силу історичних обставин в Україні. Цей матеріал має стати одним з дієвих чинників сучасної постановки та розв'язання проблеми відродження теорії та практики кооперації. Наше завдання полягає в тому, щоб на основі аналізу праці «Кооперація в Росії до, під час та після більшовиків» [1] дослідити генезис поглядів О. Д. Білімовича на кооперативний рух у країнах, що функціонували на пострадянському просторі і особливо в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму дослідженні «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» Олександр Дмитрович Білімович розглядає кооперативний рух як «чинник загальнонародного прогресу». Він зазначав, що в дореволюційній Російській імперії селянство саме почало вільно брати участь у цьому процесі, і проникнення цієї самодіяльності в життя селян стало справжнім звільненням їх від вікової пригніченості, проявом плідної господарської та культурної творчості. Так, учений пише про дореволюційну Російську імперію: «Підводячи висновок дореволюційному кооперативному руху в Росії, можна зазначити, що кооперація стала необхідним елементом се-

лянського життя і життя широких трудових прошарків міського населення, як однієї з основ всієї господарської структури Росії. З одного боку, прогрес сільського господарства, що був характерний для Російської імперії на початку ХХ століття, був тісно пов'язаний з розвитком кооперативного кредиту і всіх видів сільськогосподарської кооперації. З іншого боку, звільнення селян від гніту общини, ріст індивідуальних селянських господарств і виникнення мільйонів нових переселенських господарств на вільних землях Сибіру стали сильними факторами, які прискорили розвиток кооперативного руху» [1, с. 73]. На підтвердження цьому, потрібно зазначити, що до жовтня 1917 року різноманітні кооперативні товариства об'єднували від 10 до 20 млн чоловік, а Російська імперія була на першому місці в світі по кількості кооперативних організацій [1, с. 8].

До середини ХХ століття нічого подібного до такого кооперативного руху О. Д. Білімович вже не бачить на радянському просторі. На питання «Хто винний?» український професор у своїх працях відповідає — комуністична ідеологія та кооперативна політика більшовиків. Над кооперацією, як і над іншими сторонами суспільного життя, висіло політичне прокляття, зазначає О. Д. Білімович: «Селянству і робітникам потрібна була кооперація і вони пішли в неї. Пішли вони й за кооперативними союзами, які допомагали будувати та розширювати кооперацію. Але багато союзів, які потрапили в руки соціалітично і революційно налаштованій інтелігенції, стали використовувати кооперацію для своїх політичних цілей та пропаганди революційних ідей серед селян і робітників. Для них кооперація була дуже зручним засобом для підготовки революції» [1, с. 74].

Ленінські слова про те, що «кооперація — культурний спадок, яким потрібно користуватись і дорожити», О. Д. Білімович вважав всього лише ширмою [1, с. 16]. Дореволюційна кооперація, яка досягла вражаючих результатів, була перетворена у підзвітний орган радянської влади, позбавлена будь-якої свободи і самостійності. Вчений наголошує, що після революції 1917 року більшовики практично знищили кооперацію, а там, де вона залишилась — перейняла спотворені форми, які суперечать основним принципам кооперації.

Справжні кооперативи завжди висували вимоги соціального «нейтралітету» і підкреслювали свій позакласовий та навіть безпартійний характер. Для професора О. Д. Білімовича справжні віль-

ні кооперативи завжди представляли яскраву форму дійсної господарської демократії, яка різко протилежна прагненню суспільства до «диктатури пролетаріату».

Як тільки радянський апарат посилювався настільки, що зміг ліквідувати НЕП і перейти до побудови свого роду соціалізму та навіть примусово колективізувати селянські господарства, кооперація піддавалася знищенню і радянська влада скрізь, де це було можливо, почала віддавати перевагу власним державним органам. Це проявилось по відношенню і до селянської кооперації, яка вже в 1918 році була обезголовлена націоналізацією та пограбуванням Московського Народного Банку, — гордості дореволюційної російської кооперації. Через два роки селянська кооперація позбулася своєї розгалуженої мережі низових кредитних кооперативів. У роки НЕПу вона почала відроджуватися, але незабаром була знов затиснута в лещата радянської влади. Вся кооперація у справі короткострокового кредиту була повністю підпорядкована відновленому Держбанку, а довгострокового кредитування — ряду спеціальних державних банків. Кредитна кооперація була замінена цією системою державного кредиту та в 1930 році ліквідована. Те ж саме, за словами О. Д. Білімовича, проявилось по відношенню до споживчої кооперації, хоча в іншій та менш різкій формі, оскільки радянська влада значно більше потребувала цього виду кооперації. Вчений показує, що споживча кооперація повинна була служити не сільському населенню, а політичним цілям комуністичної партії [1, с. 86].

Український професор відзначає, що більшовики скористалися маскою кооперації й для колективізації сільського господарства. Не наважуючись відкрито експропріювати селянські господарства та перетворити їх на радгоспи, більшовики надали колективним селянським господарствам зовнішню форму кооперативів у вигляді «колгоспів», які називалися «артілями». Але артіль — це вільне об'єднання, що виникає по волі вступаючих у нього осіб, які мають разом з тим право вільного виходу з об'єднання, а крім того, вільного розпорядження своїм майном та вільного ведення свого промислу. Між тим, радянські колгоспи були позбавлені всіх вище зазначених суттєвих ознак артілі та взагалі кооперації.

Вчений вказує на те, що такі колективні господарства виникли в СРСР не по вільному вибору самих селян, а всупереч їх бажанню, за допомогою грубого примусу і терора влади. Ніякої свобо-

ди розпоряджатися майном у них немає, як і нема свободи у веденні свого промислу. Все життя і діяльність колгоспів аж до найменших деталей диктаторськи регламентуються. О. Д. Білімович вважав доречним зробити наступні пояснення до питання про кооперацію і колгоспи. Ідея колективізації сільського господарства, хоча і не таким способом, яким вона була здійснена при Й. В. Сталіні, належала В. І. Леніну, який негативно ставився взагалі до кооперації, але в роки НЕПу саме в ній бачив єдиний спосіб переходу селян на «соціалістичний шлях розвитку». Саме за цю ідею, яка отримала назву «ленінський кооперативний план», Й. В. Сталін назвав ленінську статтю «Про кооперацію» разом зі статтею «Про нашу революцію» «політичним заповітом В. І. Леніна», коли намірився впроваджувати в сільське господарство колгоспи [1, с. 20].

Але О. Д. Білімович бачив, що вже в цьому ленінському кооперативному плані містилось корінне викривлення природи і ролі сільськогосподарської кооперації, так як нормальна сільськогосподарська кооперація, яка забезпечує потреби селян в постачанні, збуті, кредитних послугах, зовсім не означає перехід до соціалізму та не веде до нього. Вона не тільки не має тенденції знищувати індивідуальні селянські господарства, але, навпаки, зміцнює і охороняє їх. Разом з тим колективізація господарства у вигляді виробничих кооперативів зовсім не відповідає бажанню і прагненню селянства та може бути здійснена тільки насильницьким шляхом, тобто шляхом, який протилежний кооперативному. Таким чином, О. Д. Білімович показав, що радянська влада зберегла видимість кооперації в споживчих об'єднаннях, промислових та інших кооперативах, але перетворила їх на організації, що не мають нічого спільного зі справжньою кооперацією, що повністю підпорядковані державі та партії.

Знешкоджуючи кооперацію шляхом позбавлення її всілякої свободи, перетворивши на свій розподільний та заготовчий орган, більшовики використовували кооперацію для виконання того, чого не міг виконати їх власний апарат. Так, радянська влада тримала промислову кооперацію в тих галузях, які поки що не змогла захопити державна фабрика, і розраховувала, що вона допоможе їй заповнити «пропуски» у виробництві предметів широкого споживання, й разом з тим знищить самостійні приватні ремісничі і кустарні підприємства, що ще залишилися.

І ще, як помітив О. Д. Білімович, одну важливу функцію виконує для радянської влади її підневільна кооперація. Вона дозволяє радянській владі та партії перекинути відповідальність за всі помилки радянських органів на кооперацію, а через неї — на все населення. Тому радянська влада так охоче дозволяє і навіть заохочує усні та письмові нарікання на кооперацію і зазначення її недоліків. Якщо кооперація працює так погано, то чи не винна в цьому сама радянська влада, яка позбавила її свободи та всупереч волі пайовиків самостійно вибирала керівників кооперативів за ознакою належності до партії?

Важливе місце О. Д. Білімович відводив відродженню кооперації в майбутньому. У Радянському Союзі кооперація була жакливо спотворена, її сфера застосування була значно звужена в умовах переважаючої націоналізованої державної власності та централізованого управління. «Радянська влада зберегла видимість кооперації в колгоспних «артілях», споживчій кооперації та промислових кооперативах, але перетворила їх на організацію, що не мають нічого спільного із справжньою кооперацією, ... яка була продуктом масового народного руху ...» [1, с. 34]. Тому основною перешкодою для нормальної кооперації стало те, що «помилкова радянська кооперація сильно підірвала в населення довіру до кооперації і у багатьох випадках зробила її одіозною» [1, с. 34].

А. Д. Білімович прогнозував, що «перші роки після зміни комуністичної влади будуть, ймовірно, супроводжуватися труднощами перехідного періоду», а кооперації він відводив завдання «нести населенню «швидку допомогу»». На його думку, радянська кооперація могла б легше, на відміну від інших секторів господарства перейти на «рейки вільної господарської діяльності» [1, с. 35].

Відносно способів організації економічної діяльності в майбутніх «звільнених» країнах, що входили до СРСР, О. Д. Білімович очікував, що «кооперативний сектор відіграватиме настільки велику роль, що змішане багатосекторне народне господарство цих країн стане «кооперативним»». «Воно буде значною мірою кооперативним в області кредиту, починаючи з кредитних товариств і кінчаючи центральними кооперативними банками в окремих автономних регіонах країни, банках типу дореволюційного Московського народного банку, захопленого та знищеного більшовиками в грудні 1918 року. В значній мірі майбутнє господар-

ство буде кооперативним в області торгівлі, як роздрібною у вигляді споживчих об'єднань, кооперативних їдалень та ресторанів, так і оптової, внутрішньої і зовнішньої, що здійснюється союзами споживчих кооперативів. Але воно може опинитися частково кооперативним і в області не тільки дрібної кустарної та ремісничої, але і середньої, а в деяких випадках навіть великої промисловості. Правда, в останній, ймовірно, лише як виняток. При цьому дрібні та середні підприємства можуть бути засновані окремими низовими кооперативами, як це й зараз має місце в радянській промисловій кооперації. Крупніші ж підприємства можуть засновуватися кооперативними союзами, отримуючи для цього необхідний кредит від кредитної кооперації ...» [1, с. 35].

Як відомо, сьогодні використовуються кластерні технології для об'єднання тих або інших функцій управління та менеджменту в групі з малих і середніх фірм, відповідно в Європі всіляко підтримуються «низові» ініціативи «кластеризації». Можна бачити, що актуальні зараз кластерні технології засновані, зокрема, і на використанні принципів кооперації, що зародилася в середині XIX ст. Як писав О. Д. Білімович, використовуючи «здорові принципи кооперації», країна «вбереже себе від партійного, класового і національного розділення на нетерпимі один одному частини» [1, с. 35]. Наукова спадщина українського вченого дозволяє повному поглянути на організаційні принципи господарської діяльності та соціальну відповідальність всіх прошарків суспільства.

Висновки з проведеного дослідження. У наш час важко дати оптимістичну оцінку великомасштабній ролі кооперації, оскільки кооперативний рух у пострадянських країнах розвинений слабо. На нашу думку, все ж зберігається потреба в справжній кооперації, що може бути реалізована за обов'язкової умови розуміння владою реальної ролі кооперативного руху, надання дійсної кооперації, а не її карикатурним формам, можливостей розвиватися в соціально-економічному житті України (дрібний бізнес, сільське господарство, сфера послуг).

У зв'язку з цим особливо цінним видається справжнє значення кооперативної діяльності, збережене в пам'яті та матеріалах О. Д. Білімовича. Погляди українського вченого допомагають нам осмислити суть кооперації, повертають нас до спадкоємності з СРСР, орієнтують кооперативний рух на ринковий тип розвитку. Кооперація ринкового типу постає перед нами у вигляді добровільно створених підприємницьких організацій, що знаходять-

ся у власності та управлінні людьми, які користуються їх послугами і розподіляють результати своєї кооперативної діяльності між собою за визначеними принципами, що підтримують оптимальний баланс економічної ефективності та соціальної справедливості.

Необхідність формування в Україні справжніх кооперативних організацій ринкового типу підвищує інтерес до праці О. Д. Білімовича «Кооперація в Росії до, під час та після більшовиків». Вивчення акумульованого вченим кооперативного досвіду, доповненого аналізом стану сучасної кооперації, механізмів її функціонування, дозволяє краще пізнати природу, сутність та особливості вітчизняної кооперації.

Література

1. *Білімович А. Д.* Кооперація в Росії до, во время и после большевиков / А. Д. Білімович; Ін-т економіки. — М.: Наука, 2005. — 191 л. — (Русское зарубежье: социально-экономическая мысль).
2. *Галаган В. Я.* З історії кооперації в Україні. — К.: УСХА, 1992. — 314 с.
3. *Гелей С. Д., Пастушенко Р. Я.* Теорія та історія кооперації: Підручник. — К.: Знання, 2006. — 281 с.
4. *Горбонос Ф. В.* Кооперація: методологічні і методичні основи. — Львів: ЛДАУ, 2003. — 264 с.
5. *Зіновчук В. В.* Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. — К.: Логос, 1996. — 224 с.
6. *Історія споживчої кооперації України / За ред. С. Г. Бабенко, Я. А. Гончарука.* — Львів, 1996. — 384 с.
7. *Маліка М. І.* Сільськогосподарська кооперація: суть та проблеми розвитку в Україні. — К.: ІАЕ УААН, 1999. — 166 с.
8. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). — К., 1995. — 280 с.
9. *Пантелеймоненко А. О.* Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: Монографія. — Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. — 347 с.
10. *Тимченко Ю. В.* Кооперативні організації в господарській системі України в період НЕПу: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.01 / ДВНЗ «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». — К., 2007. — 19с.
11. *Фаршій І. А.* З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (др. пол. XIX — поч. XX ст.). — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 860 с.

Статтю подано до редакції 13.04.11 р.